

KASZUBY NA PRZEŁOMIE XVIII I XIX WIEKU W ŚWIETLE MAPY SCHRÖTTERA - ENGELHARDTA Z LAT 1796 — 1802

W drugiej połowie XVIII wieku obserwujemy gwałtowny rozwój kartografii (5, 6, 17, 31, 32, 33, 51) we wszystkich niemal krajach kulturalnych. Rozwinęło się i zapanowało powszechnie przekonanie o konieczności posiadania dokładnych map do celów wojskowych i administracji.

Z drugiej strony rozwój wiedzy teoretycznej i umiejętności technicznych umożliwił przeprowadzenie precyzyjnych pomiarów astronomicznych i uskutecznienie triangulacji oraz dokładnego zdjęcia szczegółów ukształtowania terenu i sytuacji.

To też w drugiej połowie XVIII wieku pojawiają się szczegółowe zdjęcia olbrzymich połaci Europy środkowej. Wielkie posiadłości Habsburgów otrzymują w latach 1749—1805 coraz to nowe zdjęcia w skalach 1:28 800, 1:57 600 i innych (6, 40). Hannover zostaje już w roku 1774 zdjęty w skali 1:21 333¹/₃, natomiast poszczególne części ówczesnego państwa Pruskiego uzyskują szczegółowe zdjęcia topograficzne głównie w latach 1763—1802 (I, II, III, IV).

W pruskich prowincjach: zachodnio-pomorskiej (Pommern) i brandenburskiej zdjęcia wykonywane były w tym czasie pod kierunkiem *Schmettau'a* i *Schulenburga* przy pomocy *Schulzego*, *Wiebekinga* i innych (5, 6, 25, 33, 41, 44, II).

Wkrótce po rozbiórce Polski (1781—1783) dokonywa się również zdjęcia obwodu Nadnoteckiego przez *Schmettau'a* przy pomocy *Wiebekinga*.

Najważniejszym jednak i najwspanialszym zarazem dziełem jest zdjęcie dokonane w latach 1796—1802 na obszarze Pomorza, obwodu Nadnoteckiego i Prus Wschodnich z inicjatywy pruskiego ministra *von Schröttera* pod kierunkiem *Engelhardta* (III, IV).

Przeszło sto lat leżały rękopiśmienne mapy *Schröttera* — *Engelhardta* (III) w archiwach pruskiego sztabu generalnego. Dopiero w roku 1925 mapy te przestały być uważane za tajne. Przeniesiono je wówczas do oddziału map Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie, gdzie są one odtąd dostępne badaczom naukowym¹⁾.

Z poprzednio istniejących map Pomorza i Prus Wschodnich *Textor* (52 — 54) wymienia mapę *Hennebergera* z roku 1576, *Suchodolca* z roku 1732, *Enderscha* z roku 1753, oraz *Güssefelda* z roku 1775. Najlepszą z nich, opartą na własnym zdjęciu, miała być mapa *Enderscha* (por. 31).

Wszystkie te prace kartograficzne wykonane były z niedostateczną precyzją. Zachodziła potrzeba sporządzenia map w wielkiej podziałce, zdjętych przy pomocy najnowszych metod topograficznych.

Do zdjęcia powołano najzdolniejszych specjalistów, których można było znaleźć w ówczesnym państwie Pruskiem. Przygotowanie astronomiczne i triangulację powierzono pułkownikowi artylerji *von Textorowi*, topografią natomiast zawiadywał *Engelhardt*. Prócz tego pomocni byli znani topografowie: *Eytelwein* i *Gilly*. Ogólne kierownictwo nad pracami objął *Engelhardt*.

Minister *von Schrötter* wystarał się o potrzebne przyrządy i w lecie 1796 roku rozpoczęto zdjęcia. Pomierzone astronomicznie współrzędne licznych punktów, poczem rozpoczęto triangulację. W terenie pracowało od 18 do 20 dobrze wyćwiczonych topografów-„konduktorów” wraz z pomocnikami. Wszyscy pozostawali pod osobistym kierownictwem *Engelhardta* (54).

W celu ujednostajnienia toku prac *Gilly* napisał odpowiednią instrukcję topograficzną, która obowiązywała przez cały czas zdjęcia. Pomiar instrumentalny wykonywano dwu- do trzykrotnie. Drobniejsze szczegóły wnoszono busolą i krokami oraz na oko. Według instrukcji *Gilly'ego* nazwy miejscowości wnoszono nie według wymowy miejscowej ludności, lecz powtarzano za już istniejącymi mapami, księgami gruntowymi (*Landbücher*) i innymi dokumentami.

Bardzo starannie wnoszono granice lasów, łąk, zarośli, pastwisk, pól piaszczystych i torfowisk. Na powierzchniach lasów na mapie zaznaczano czyją stanowią własność i z jakich drzew się składają. Również pieczołowicie zostały wniesione drogi a specjalnie osiedla.

Instrukcja przewidywała, że jeśli topograf opuści samotnie w lesie położone pustkowie, hutę szklaną czy leśniczówkę, wapiennik, smolarnię lub t. p. — zapłaci pięć talarów kary²⁾,

¹⁾ Według opowiadań *Engelhardta* (8, str. 44) na początku XIX stulecia zdjęcia szczegółowe były przechowywane w specjalnej sali, która mieściła się nad pokojem króla pruskiego i była pod tegoż osobistym dozorem. Wstęp do tej sali był surowo wzbroniony.

²⁾ Była to suma poważna, za kilka talarów bowiem można było nabyć sztukę bydła lub nawet konia.

Oprócz właściwego kartowania topografowie obowiązani byli zbierać wiadomości topograficzne, które mieli starannie notować. Zapisywano zatem szerokość i głębokość rzek, rozmiary powodzi, stan brzegów rzek, jezior i bagien, żeglowność, obecność młynów, mostów, promów, brodów i kanałów. Topografowie mieli również odpowiedzieć na pytania, czy da się spiętrzyć wody na danej rzece oraz czy możliwym jest odwodnienie okolicy, wreszcie mieli zaznaczać, czy w suchej porze roku dane bagno jest do przebycia. W opisie podawano również stan i szerokość dróg. Prócz tego „konduktorzy” mieli za zadanie opisać jakość gleby i wydajność ziarna.

Z map dawniej istniejących zużytkowano tylko dwa dobre opracowania *Gilly'ego* (z roku 1792), dotyczące Żuław i dolnej Wisły, wykonane w wielkiej skali oraz niektóre plany leśne. Wszystkie te mapy jednak zostały sprawdzone w terenie. Pomiarów rozpoczynały się na wiosnę, a na wodach i lodzie — w zimie. Mniej ważne kąty mierzono busolą. Pomiarów magnetycznych dokonano w dwu miejscach na terenie zdjęcia: w Gąbinie i w Kwidzynie.

Szczególniej trudne zadanie czekało topografów w terenie pojeziernym. Interesujący opis tych trudności znajdujemy w pracy *Textora* (54, str. 195 — 197). Po wykonaniu zdjęcia przez topografów odbywały się jeszcze kontrole i rewizje w terenie.

Mapę wykonano w skali 1:50 000 **III** w dwu tylko egzemplarzach rękopiśmiennych, opublikowano zaś zdjęcie w skali 1:150 000 (**IV**), podobnie, jak mapę prowincji Süd - Preussen *Gilly'ego*. Podział na sekcje wykonano w ten sposób, aby żadna z ważniejszych miejscowości nie została przecięta granicami arkuszy mapy (ryc. 1).

Zdjęcie rozpoczęto od Prus Wschodnich, kontynuowano je zaś posuwając się ku zachodowi. Najpierw sporządzono północne, kaszubskie i gdańskie sekcje Pomorza, następnie zaś posuwano się ku południowi. W roku 1802 całość mapy była już gotowa.

Wykonana w ten sposób mapa odpowiedziała pokładanym w niej nadziejom. Było to rzeczywiście dzieło mistrzowskie ówczesnej kartografii. Całość składała się z karty tytułowej (ryc. 2), objaśnienia znaków oraz ze 144 wielobarwnych arkuszy map rękopiśmiennych (45 × 61 cm) w skali 1:50 000. Dzieło nacechowane jest zupełną jednolitością wykonania wszystkich sekcji.

Mapa utrzymana została w kolorycie spokojnym. Poszczególne barwy są wyraźne, lecz nie jaskrawe i dobrze ze sobą harmonizują. Teren oznaczono starannie przy pomocy delikatnych kresek barwy szarej. Rolę pozostawiono białą, powierzchnie leśne zabarwiono jednolicie kolorem szarym ciemnym, przesieki zaś i drogi wniesiono w postaci czarnych kresek. Na każdej plamie leśnej wypisano jej przynależność oraz drzewostan. Granice lasu oznaczono bardzo dokładnie i szczegółowo. Wewnątrz lasu zaznaczone zostały liczne polany i łąki śródleśne.

Łąki zaznaczono barwą zielonkawą. Jeśli ich powierzchnia pokryta była zaroślami — umieszczano na łąkach odpowiednią sygnaturę. Na oznaczenie terenów podmokłych użyto poziomych kresek. Wysokie pastwiska oznaczono barwą fioletową. Drogi kreślono starannie, podając ich przebieg przy pomocy linii pojedynczych lub podwójnych barwy szaro-brązowej.

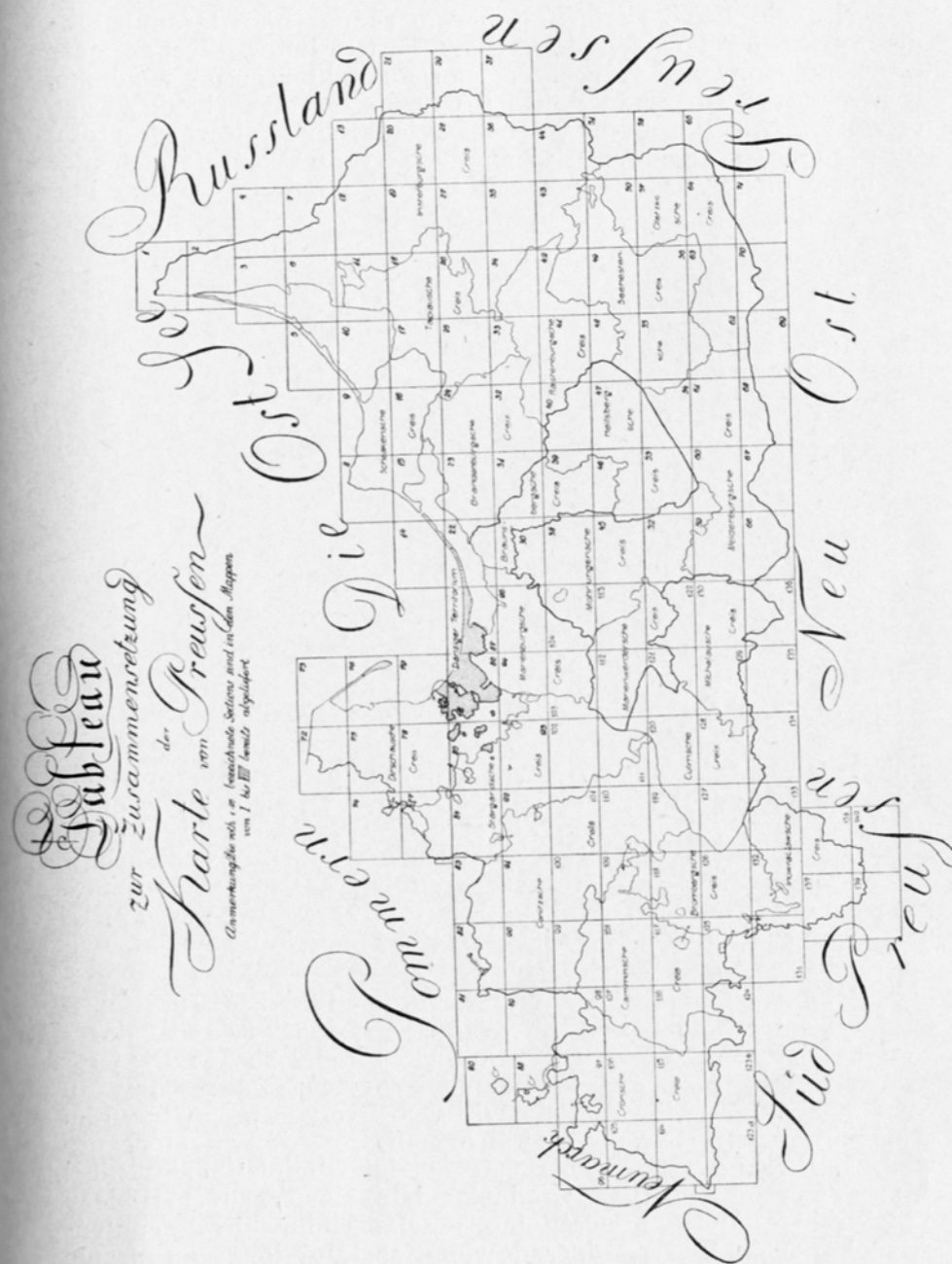
Z największą pieczołowitością pownoszono osiedla ludzkie. Zasadniczo oznaczono na mapie czarną barwą każdy budynek wiejski. Komplet zabudowań gospodarskich odczytać można w postaci czworokąta. Budynki większej własności ziemskiej (dworskie, folwarczne) oraz drobnoszlacheckie wkreślano barwą czerwoną. Wewnątrz wsi z całą starannością oddany został kształt ulicy wiejskiej czy placyka wraz ze szczegółami tego typu, jak zarys cmentarza i położenie kościoła. Ogrody, otaczające domy wiejskie zostały starannie wniesione i zabarwione różnymi kolorami zależnie od tego, czyją własnością była wieś (np. szlachecka, królewska). Jeśli we wsi znajdowały się gospodarstwa o różnej przynależności — pozaznaczano oddzielnie każdą ich grupę. Pod nazwą osiedli umieszczono z reguły cyfrę (lub cyfry) na oznaczenie liczby dymów we wsi (Ryc. 3).

Niezmiernie starannie oznaczano granice administracyjne i polityczne. Wyrysowano wszelkie enklawy i eksklawy oraz obszary sporne. Treść mapy urywa się na zachodniej granicy administracyjnej prowincji pruskiej.

Ogólny przegląd układu sekcji i granic politycznych i administracyjnych może nam dać skorowidz do map *Schröttera-Engelhardta*¹⁾. Ze skorowidza tego odczytać możemy podział na powiaty oraz dawną, przedrozbiorową granicę Polski z r. 1772. Zdegradowana do rzędu granicy administracyjnej, zachowała swój przebieg wraz z wszystkimi detalami (Ryc. 1).

Rzecz znamienna, że granice administracyjne upstrzone były szeregiem enklaw i eksklaw, które widzimy przede wszystkim przy powiecie waleckim (Deutsch Krone) oraz malborskim. Powiat walecki posiadał dwie odosobnione eksklawy, wkraczające dość daleko ku północy i obejmujące m. in. wieś Popielewo i Heinrichsdorf wraz z przynależnym lasem. Były to dawniejsze polskie eksklawy w terytorjum pruskim. Odwrotnie, pruska prowincja Neumark miała eksklawę, położoną w obrębie powiatu waleckiego. Interesującym jest również szczegół graniczny w pobliżu miasta Białemborka (Baldenburg), gdzie niewielkie terytorjum, mające około 4 km² powierzchni, położone na granicy ówczesnego powiatu chojnickiego i pruskiej prowincji zachodnio-pomorskiej (Pommern) było spornem. Przed rokiem 1772 było to prawdopodobnie terytorjum sporne między Prusami i Polską (Ryc. 5).

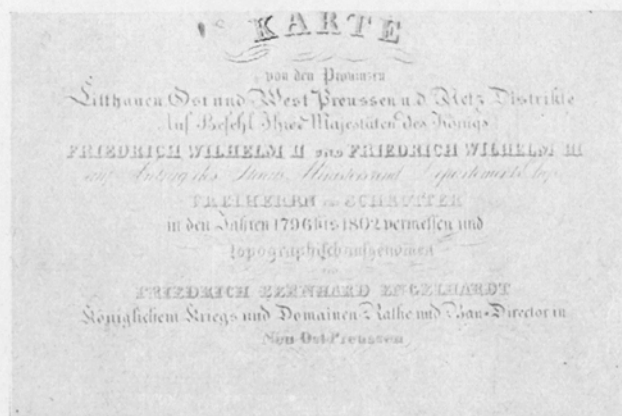
¹⁾ Schemat tego skorowidza odpowiada oryginałowi. Celem uzyskania kompletnego obrazu granic politycznych i administracyjnych został on przezemnie uzupełniony, dodałem bowiem enklawy oraz sprecyzowałem pewne załomy graniczne, wniesione starannie według rękopisów w skali 1:50 000.

Ryc. 1. Skorowidz do map *Schröttera-Engelhardta* (III). Rysunek wykonano na podstawie oryginału z Pruskiej Biblioteki Państwowej. Uwydatniono i poprawiono na podstawie oryginalnych arkuszy 1:50 000 niektóre linie graniczne.

Fig. 1. Übersichtsblatt zur *Schrötter-Engelhardts* Karte von West- und Ostpreußen. Gezeichnet auf Grund des Originals aus der Preussischen Staatsbibliothek. Manche Grenzlinien wurden auf Grund der Originalblätter 1:50 000 teilweise richtiggestellt.

Na mapie *Schröttera-Engelhardta* zaznaczono starannie granice obszaru Gdańskiego („Danziger Territorium”). Jest to mały teren, położony nad wybrzeżem morskim, którego jak wiadomo, w pierwszym rozbiórze Polski Prusy nie przyłączyły do swego terytorjum (Fig. 1). Obszar Gdański składał się z głównego zrębu terytorjalnego i eksklaw. Główna część terenu Gdańskiego ciągnęła się od miasta na wschód aż do połowy mierzei Świężej. Kilka

Ryc. 2. Karta tytułowa mapy — Fig. 2. Titelblatt der Karte.

mniejszych eksklaw rozsypanych było po ówczesnym powiecie tczewskim. Odwrotnie, istniały dwie enklawy pomorskie w obrębie terytorjum Gdańskiego. Ponadto do Gdańska należała część półwyspu Helu z wsiami Helemi i Borem, czyli Jastarnią Gdańską¹⁾.

Wkrótce po zawładnięciu Pomorzem w pierwszym rozbiórze i delimitacji nowonabytego obszaru (1772 — 1776) rząd pruski ustalił podział administracyjny (1784 — 1786), który został uwidoczniiony (ryc. 1) na naszej mapie (1, 55, 58, 64).

Północne Pomorze dzieli się na mapie *Schröttera-Engelhardta* na trzy powiaty: tczewski (Dirschauische Kreis), starogardzki (Stargardsche Kreis) i chojnicki (Conitzsche Kreis). Granice te w szczególności są dość skomplikowane; dostrzegamy i tu również szereg enklaw i eksklaw, które tworzą „wyspy” po obu stronach rubieży. Najbardziej urozmaiconymi były granice powiatu tczewskiego. Od tego czasu podział administracyjny uległ gruntownej zmianie, liczne jednak odcinki ówczesnych rubieży nadal rozgraniczają powiaty (np. powiat chojnicki od sępoleńskiego), pozostałe zaś zdegradowane zostały do rzędu granic

¹⁾ Znany jest fakt historyczny, iż po pierwszym rozbiórze Prusy, chcąc skłonić Gdańsk do uległości, otoczyły terytorjum Gdańskie kordonem straży granicznej. Taka staranna izolacja gospodarcza i polityczna musiała być tem przykrejszą dla miasta, że terytorjum jego, jak już wiemy, nie stanowiło bynajmniej zwartej całości.

Ryc. 3. Arkusze 72, 73 oraz 75 i 76 rękopisu mapy *Schröttera-Engelhardta* (III), obejmujące dzisiejszy powiat morski. Białe — pola orne, jasno-szare — łąki i pastwiska, ciemno-szare natomiast — lasy. Dobrze zaznacza się ukształtowanie powierzchni (pradoliny i kępy) oraz sieć osiedli.

Fig. 3. Die Blätter 72, 73, 75 und 76 der handschriftlichen Karte von *Schröttera-Engelhardt* (III). Das Gebiet entspricht dem heutigem See'treise. Die weisse Flächen entsprechen den Feldern, die hellgraue — den Wiesen, die dunkelgraue — den Wäldern. Die Oberflächengestaltung (besonders die Urstromtäler und Kämpen) und Siedlungen sind gut sichtbar.

Ryc. 4. Objaśnienie znaków:

1 — ulicówka,	27 — papiernia wodna,
2 — widlica,	28 — tartak wodny,
3 — owalnica,	29 — folusz,
4 — owalnico-widlica,	30 — młyn kaszany,
5 — przysiółek,	31 — młyn zbożowy nasiębierny,
6 — placówka,	32 — młyn zbożowy podsiębierny,
7 — wielodrożnica,	33 — młyn zbożowy (bez bliż. danych),
8 — rzędówka,	34 — wodna tłuczarnia kory dębu do celów garbarskich,
9 — samotnia,	35 — fabr. prochu poruszana siłą wody,
10 — wieś samotnicza,	36 — cegielnia,
11 — dwór, folwark, zagroda drobno-szlachecka,	37 — zniszczona cegielnia,
12 — miasto,	38 — przerabianie popiołu,
13 — zamek,	39 — palarnia węgla drzewnego,
14 — klasztor, kaplica,	40 — gajówka,
15 — latarnia morska,	41 — leśnictwo,
16 — służa,	42 — urząd administr.,
17 — rakarnia,	43 — urząd pocztowy,
18 — owczarnia,	44 — granica polsko-pruska z 1772 r.
19 — karczma, szynk,	45 — granica powiatów z r. 1800,
20 — miejsce dobywania torfu,	46 — dzisiejszy podział terenu na arkusze map 1:100 000, zarazem sieć południków (co 30') i równoleżników (co 15') (VIII, XI),
21 — smolarnia,	47 — skośne linie proste odpowiadają podział. na ark. map Schröttera-Engelhardta w skali 1:50 000 (III),
22 — wapiennik,	
23 — huta szklana,	
24 — kuźnia, hamernia,	
25 — obróbka miedzi,	
26 — obróbka srebra,	

Wymiary wsi (znaki od 1 do 8) są proporcjonalne do liczby dymów, z których się wieś składała. Każdemu milimetrowi długości symbolu odpowiada osiem dymów. W osiedlach: 9, 10 i 11 liczba znaków odpowiada ilości zagród. W miastach (12) każdy mm² powierzchni odpowiada 6 dymom.

Fig. 4. Zeichenerklärung:

1 — Strassendorf,	26 — Silberhammer,
2 — Kettendorf,	27 — Papiermühle,
3 — Langdorf,	28 — Schneidemühle,
4 — Übergangsform zw. Lang- und	29 — Walkmühle,
5 — Weiler,	30 — Grützmühle,
6 — Platzdorf,	31 — Oberschl. Mahlmühle,
7 — Haufendorf,	32 — Unterschl. Mahlmühle,
8 — Reihendorf,	33 — Mahlmühle (ohne näh. Angaben),
9 — Einzelhöfe,	34 — Lohmühle,
10 — Einzelhofdorf,	35 — Pulvermühle,
11 — Gut, Vorwerk,	36 — Ziegelei,
12 — Stadt,	37 — Verfallene Ziegelei,
13 — Schloss,	38 — Aschfabrik,
14 — Kloster, Kapelle,	39 — Kohlschwelerei,
15 — Seeleuchte,	40 — Unterförsterei,
16 — Schleuse,	41 — Forstamt,
17 — Abdeckerei,	42 — Amt (administr.),
18 — Schäferei,	43 — Postamt,
19 — Krug, Schankhaus,	44 — bis 1772 — poln.-preuss. Grenze,
20 — Torfgräberei,	45 — Kreisgrenzen um 1800,
21 — Teerofen,	46 — Grenzen d. Blätter d. heutig. Karte 1:100 000 (Meridiane je 30' u. Parallele je 15') (VIII, XI),
22 — Kalkofen,	47 — Grenzen d. Blätter der Schrötterschen Karte (1:50 000) (III).
23 — Glashütte,	
24 — Eisenhammer,	
25 — Kupferhammer,	

Die Grösse der Dorfsymbole (Zeichen: 1—8) sind im Verhältniss zur Zahl der Feuerstellen. Jeder mm der Länge — 8 Feuerstellen. In d. Siedlungen 9—11 — jeder Punkt — 1 Feuerstelle. In d. Städten (12) 1 qmm — 6 Feuerstellen).

sołectw. Przykłady te potwierdzają znane skądinąd prawo przetrwałości zasięgów gmin (6, 8 i w. in.). Ciekawe, że niektóre z tych granic dadzą się jeszcze miejscami odczytać w terenie w postaci wyraźnych miedz granicznych, wałów z kamieni i t. p.

Mapa *Schröttera-Engelhardta* zadziwiać nas może dziś jeszcze subtelnością swego wykonania. Przez porównanie ze współczesnymi mapami w skali 1:100 000 stwierdzić możemy nieznaczne stosunkowo odchylenia w zaznaczaniu form terenu, wybrzeży i t. p. szczegółów.

To też z całkowitem zaufaniem odnosić się można do danych mapy tej w zakresie wiernego oddawania osiedli oraz użycia ziemi. Niektóre obszary leśne widnieją na tej mapie w granicach identycznych z dzisiejszemi (np.: plama leśna na zachodniej rubieży kępy Oksywskiej, ryc. 3). Również liczne przesieki leśne przedstawiają się w postaci mało różnej od obecnej. Jedynie drogi boczne nie wszędzie oddawano z dostateczną precyzją. Ogólny kierunek ich jest wierny i najczęściej da się odnaleźć na mapach dzisiejszych, natomiast niektóre mniej ważne zagięcia miejscowe zostały tu i owdzie przesadnie zgeneralizowane.

Liczbę dymów i charakter osiedli możemy do pewnego stopnia kontrolować przy pomocy doskonałego skorowidza, sporządzonego przez *Goldbecka* (14) w latach 1788—9. Dzieło to, wydane pod tytułem „Vollständige Topographie” odnosi się mniej więcej do roku 1785, a zatem materiał charakteryzuje stan, który istniał na dziesięć lat przed rozpoczęciem zdjęcia *Schröttera-Engelhardta*. Topografowie zbierali dane wprost z pola, mało dbając o istniejące opracowania w rodzaju *Goldbecka*.

Na mapie *Schröttera-Engelhardta* każda miejscowość, choćby niesamodzielna, albo nawet samotnie stojąca gospoda czy fabryczka ma oznaczony swój charakter topograficzny oraz przynależność (szlachecką, królewską i inne). Natomiast u *Goldbecka* często mniejsze, niesamodzielne osiedla zliczone są razem z sąsiednimi, większemi. Pomimo tego porównanie materiałów i cyfr *Goldbecka* z danymi z map *Schröttera-Engelhardta* po większej części da się skutecznie z powodzeniem. Skonstatowane rozbieżności na ogół nie są duże.

Natomiast słabą stroną opisywanej mapy jest opis toponomastyczny. Wiemy z *Textora* (54), że nazwy na mapie *Schröttera-Engelhardta* nie stanowią oryginalnego materiału, zebranego w terenie, lecz że zostały zapożyczone ze źródeł pisanych. Ponadto najwidoczniej topografowie nie znali dostatecznie języka polskiego. Często jednak w wypadkach wątpliwych podawano dwie nazwy, z których jedna bardziej odpowiada oryginalnemu brzmieniu polskiemu, druga zaś stanowi mniej lub więcej udatne zniemczenie. Często powtarza się na mapie podane w polskiej pisowni „pustkowie”, przy tem zaś w postaci ściślejszego określenia nierzadko figuruje nazwisko właściciela.

* * *

Na podstawie materiałów, zawartych w oryginalnych mapach rękopiśmiennych *Schröttera-Engelhardta* opracowałem mapki Kaszub, dotyczące osiedlenia kraju (ryc. 4), stosunków własnościowych (ryc. 5) oraz użycia ziemi (ryc. 6) i gęstości zaludnienia (61) na przełomie XIX-go i XX-go wieku.

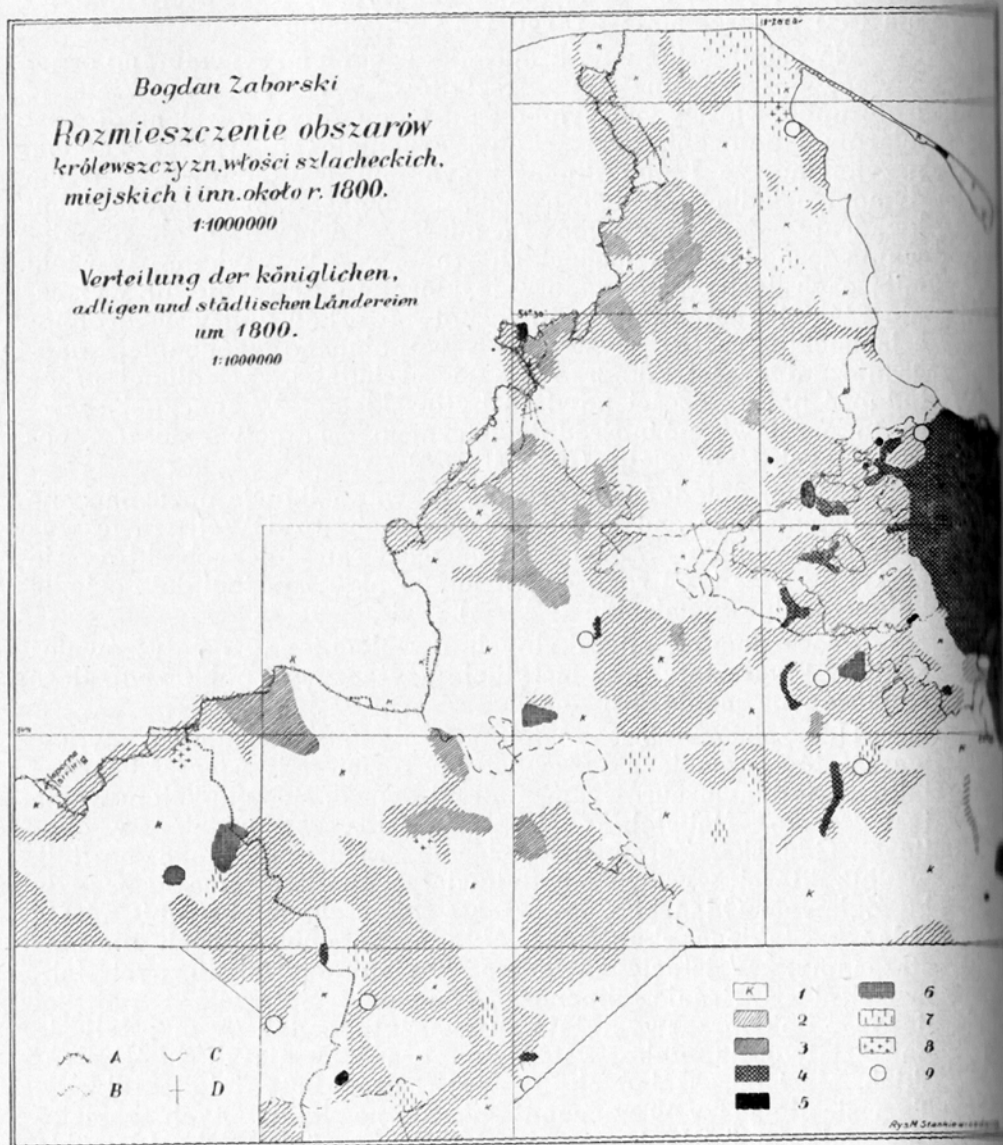
Na mapie osiedlenia kraju odpowiednimi sygnaturami ozna- czyłem poszczególne typy kształtów wsi (ryc. 4). Wielkość i kierunek właściwych symboli na mapie dostosowałem do roz- miarów i położenia wsi według oryginalnych arkuszy zdjęcia, przyjmując, że 1 mm długości symbolu wsi odpowiada trzem dymom osiedla (lub ich części), natomiast 1 mm² powierzchni kwadratu — jednemu dymowi w mieście. Dwory i wogóle zabudo- wania gospodarstw szlacheckich ozna- czyłem krzyżykami. W wielu miejscach dostrzegamy całe wsie, złożone przeważnie lub wyłącz- nie z takich zagród (2). Są to zespoły dworków lub wsie drobno- szlacheckie, często występujące w północno-zachodniej, nad- granicznej części Pomorza oraz w sąsiedniej, zasiedlonej przez ludność polską części powiatu bytowskiego. W znacznej części są to przejawy późnośredniowiecznego osadnictwa puszcz, po- rastających słabe gleby (IIb, 18, 63).

Liczne, pojedynczo rozsiane t. zw. pustkowia pozaznaczone zostały pojedynczymi kropkami. Na zachód od Wejherowa wy- stępuje w dolinie rz. Redy zespół osad samotniczych, który się złożył na wieś typu rozproszonego — Kniewo, późnej daty osiedle kolonizacyjne niemieckie (43, 61).

Prócz domów mieszkalnych uwzględnione zostały również zakłady i warsztaty oraz instytucje użyteczności publicznej. Ilość oznaczeń na mapie jest znaczna.

Uderzającym jest rozmieszczenie poszczególnych typów warsztatów. Smolarnie oczywiście rozmieściły się wśród lasów, jako że jedynym surowcem, potrzebnym do ich funkcjonowania jest drzewo. Największe skupienie fabryczek widzimy w oko- licach Gdańska. Zgromadziły się one, rzecz znamienna, na linii, wzdłuż której wysoczyzna dyluwjalna opada stromą krawędzią ku Żuławom Gdańskim. Po przeciwnej, wschodniej stronie miasta Gdańska takiego skupienia zakładów przemysłowych nie do- strzegamy. W istocie powodem skupienia się tak licznych fab- ryczek jest właśnie obecność krawędzi. Spływające po niej liczne potoki przewyciężają tu znaczny spadek terenu; dały się one z łatwością wykorzystać do obracania nietylko kół młyń- skich, ale i poruszających papiernie oraz huty i inne zakłady. Tem się tłumaczy w znacznej mierze nazywanie tych warszta- tów „młynami” (Napisy na mapie: Papiermühle, Schneidemühle i in.).

Na przełomie wieków XVIII i XIX „biały węgiel” był naj- ważniejszą siłą motoryczną, to też w miejscach jego wystę- powania, szczególnie w pobliżu większych skupień ludności tworzyły się pewnego rodzaju okręgi przemysłowe. Zastoso- wanie innych sił motorycznych zmieniło rozmieszczenie warszta-

Ryc. 5.

Ryc. 5. Objasnienie znaków:

- 1 — królewsczyzny,
 - 2—3 — obszary, należące do szlachty, w tem:
 - 3 — silna domieszka drobnej szlachty,
 - 4 — tereny, należące do miast,
 - 5 — własność duchowna,
 - 6 — wsie na prawie chełmińskim,
 - 7—8 — wsie mieszane, złożone z gospodarstw królewskich z domieszką chełmińskich, a mianowicie:
 - 7 — do 15% gospodarstw na prawie chełmińskim,
 - 8 — od 25% do 50% gospodarstw na prawie chełmińskim,
 - 9 — miasta (śródmieścia na prawie miejskim).
- A — granica polsko-pruska do r. 1772,
B — dzisiejsze granice państw,
C — granice powiatów ok. r. 1800,
D — granice arkuszy dzisiejszych map 1:100 000 (VIII, XI).

Fig. 5. Zeichenerklärung:

- 1 — königliche Dörfer,
 - 2—3 — adlige Gebiete, hier:
 - 3 — grössenteils kleinadlig.
 - 4 — städtische Gebiete („cämmereylich“),
 - 5 — geistliche Territorien,
 - 6 — „kölmische“ Dörfer,
 - 7—8 — gemischte Dörfer, die aus den königlichen Bauernstellen bestehen, jedoch mit Beimischung der kölmischen, namentlich:
 - 7 — bis 15% der kölmischen Feuerstellen,
 - 8 — von 25% bis 50% der kölmischen Feuerstellen,
 - 9 — Städte.
- A — die poln.-preussische Grenze bis 1772.
B — heutige Staatsgrenzen.
C — Kreisgrenzen um 1800.
D — Grenzen d. Blätter d. heutigen Karte 1:100 000 (VIII, XI).

tów w ciągu XIX wieku. Dziś przeważnie niema śladu po dawnych drobnych zakładach, poruszanych siłą wody na Kaszubach (poza młynami zbożowymi).

Warto zwrócić uwagę na wielkość i rozmieszczenie wsi oraz kształt osiedli wiejskich. Niezmiernie charakterystyczną jest granica fizjograficzna między lichą glebą borów Tucholskich a glinami Kosznejderji pod Chojnicami. Z jednej strony (w Borach) występuje niewielka ilość wsi i to przeważnie w postaci drobnych przysiółków, natomiast z przeciwnej strony tej jaskrawej granicy regionalnej, mianowicie w okolicach Człuchowa i Chojnic — wielkie wsie zwarte i to przeważnie owalnice. Interesującym jest, że ta granica osadnicza rozgranicza dwa bardzo różniące się od siebie tereny. O ile Bory są i były obszarem czysto polskim, o tyle na Kosznejderji poważny udział wśród ludności mają Niemcy.

Dalej ku północy, na Zaborzu spotykamy tylko jedną grupę wsi większych w okolicach Brus, złożoną przeważnie z owalnic, występujących na nieco lepszej glebie gliniastej, otoczonej dookoła lichymi ziemiemi piaszczystymi. Wynikłe stąd kontrasty zaznaczają się i dziś jeszcze, choć zatarły się one w pewnym stopniu, a kształty wsi pozbawione zostały swej wyrazistości wskutek reform rolnych, przeprowadzonych na początku XIX w.

Uderzającą jest znaczna przewaga przysiółków w południowej i środkowej części Kaszub. Rzecz można, że specyficzną formą osadniczą polskiego Pomorza jest właśnie przysiółek. Czasem występuje on w swej typowej postaci przysiółka bezkształtnego, niekiedy jednak pośrodku wsi dostrzegamy charakterystyczny placyk (wieś taką nazwać możemy placówką) lub też zdarza się, że domy ustawione zostały mniej więcej równolegle wzdłuż krótkiej ulicy: mamy wtedy przysiółek ulicowy (9, 10, 20, 59, 62).

Również ulicówka jest formą często spotykaną podobnie, jak złożona z dwu ulic widlica. Pomiędzy widlicą a owalnicą istnieje forma przejściowa, dość silnie reprezentowana na Kaszubach.

Największa domieszka pustkowi i wogóle samotni występuje na obszarach o krajobrazie pojeziernym, mianowicie między Wejherowem a Kościerzyną i Skarszewami. Jeśli jednak porównamy mapy *Schröttera - Engelhardta* (III—IV) z dzisiejszemi (VII—VIII) to przekonamy się, że liczba osiedli samotnych wzrosła niepomiaralnie. Stało się to zarówno wskutek faktu, że nowopowstające osiedla w XIX wieku często przybierały tę postać, jak również dlatego, że liczne wsie zwarte ulegały rozproszeniu w związku z akcją komasacyjną. Szczególnie gęstym rojem samotnie stojących domów pokryły się w ciągu XIX w. przedewszystkiem te obszary, w których rozproszona forma osadnictwa oznaczała umiejętne dostosowanie się do naturalnych warunków środowiska, czyli obszary pojezierne oraz podmokłe.

Na kępach nadmorskich najcharakterystyczniejszą formą jest wieś owalna przy braku samotnych osiedli rozproszonych.

Kształty większości wsi Kaszub studjowałem według planów „separacyjnych” (XIII), sporządzanych w pierwszej połowie XIX stulecia przy okazji porządkowania granic własności rolnej. Kształt wsi do tego czasu prawie zawsze przetrwał bez zmiany, podobnie, jak układ pól — a w znacznej mierze również dróg polnych. To też badając ustawienie budynków a raczej zagród wiejskich oraz układ pól i dróg możemy określić typ wsi i w znacznej mierze wyjaśnić ich pochodzenie (62).

Największemi miastami ówczesnemi były Skarszewy i Chojnice, nieco mniejszym był Starogard, skolei następowały, mniej więcej równe co do wielkości: Puck, Wejherowo, Kościerzyna, Tuchola i Człuchów. Ponadto istniało na Kaszubach jeszcze jedno niewielkie miasto — Hel, przynależność Gdańska.

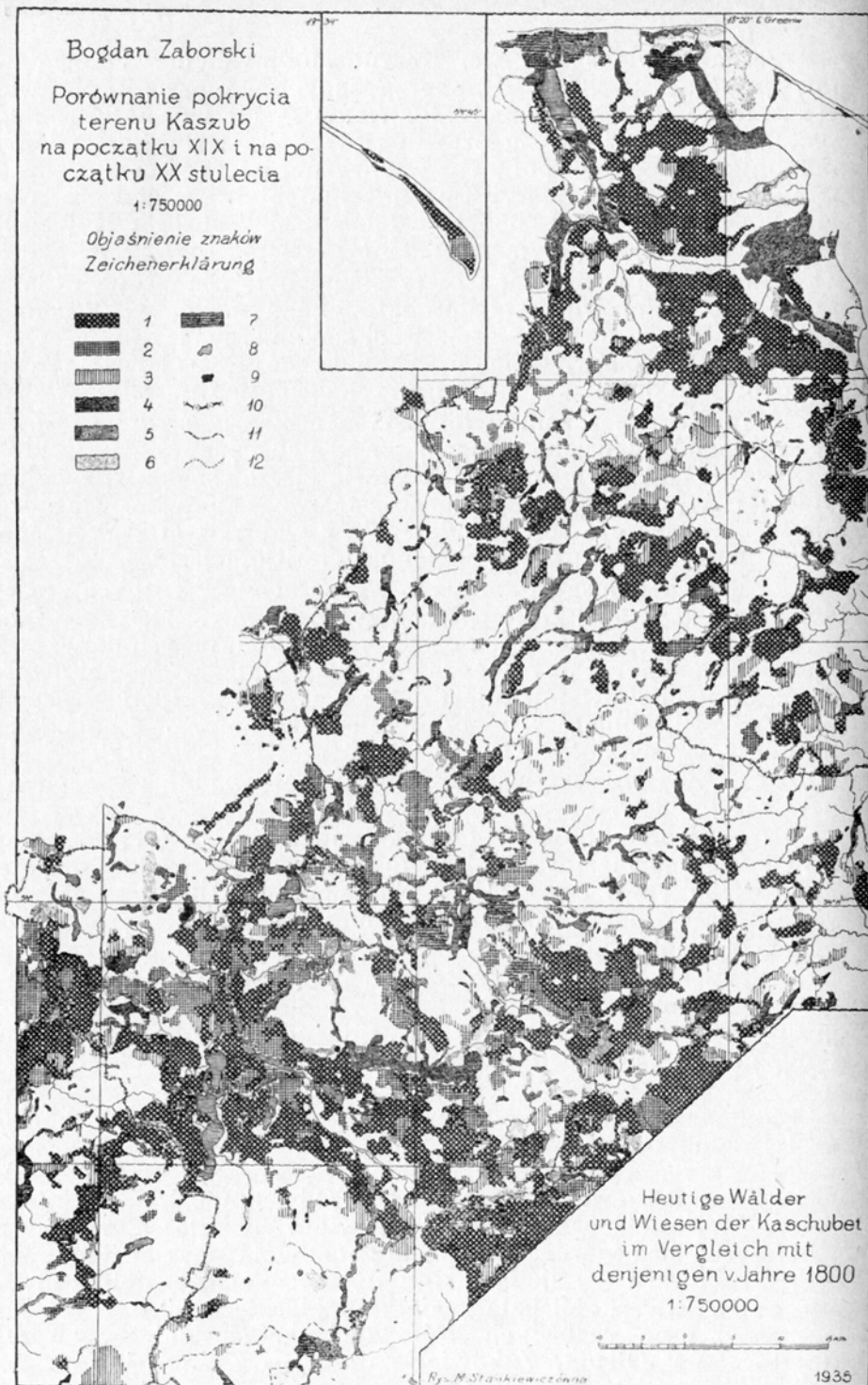
Mapa rozmieszczenia własności ziemskiej pokryta jest głównie dwiema kategorjami plam: jedne z nich oznaczają wsie królewskie (państwowe), drugie zaś własność szlachecką. Niewielka tylko ilość wsi należała do duchowieństwa, stanowiła własność miejską (Cämmerey), lub składała się z wolnych kmieci, posiadających ziemię na prawie chełmińskim (Cöllmisch).

Wsie „chełmińskie” spotykamy rozrzucone w różnych punktach naszego terenu; kształt ich bywa rozmaity. Nad jeziorem Wdzydze występują one w postaci niewielkich przysiółków; pod Skarszewami spotykamy wieś chełmińską Dęblin w postaci owalnicy. Podobnie owalnicą jest wieś Czyczkowy (pod Brusami na półn. od Chojnic). Wieś ta, początkowo na prawie polskiem, przeniesiona została w XIV wieku na prawo chełmińskie. Najbardziej zwarty obszar wsi Chełmińskich występuje we wschodniej części Żuław.

Na obszarze etnograficznym kaszubskim własności miejskiej prawie nie zauważamy. Należą tu zaledwie niewielkie osiedla pod Kościerzyną i część Helu. Natomiast do Gdańska należała wielka część żuław wiślanych; podobnie Toruń cieszył się rozległemi posiadłościami.

Oddzielną sygnaturą oznaczono miasta, właściwie śródmieścia, które rządziły się same. Wyjątkiem było Wejherowo, miasto należące do szlachty (... „eine adliche Mediatstadt, zu den Neustadt- und Rutzau'schen Gütern gehörig.” 24, str. 832) oraz Hel, oznaczony jako miasto królewskie.

Rozmieszczenie osiedli według przynależności w końcu XVIII wieku, odtworzone na naszej mapie, różni się znacznie w porównaniu z obrazem, przedstawionym przez Górskiego (15), a odnoszającym się do wieku XVI (3). Od połowy XVI wieku do końca XVIII stulecia upłynęło 250 lat, które obfitowały w takie wydarzenia historyczne, jak pustoszące wojny szwedzkie oraz rozbiory Polski i wynikające stąd zmiany w ustroju politycznym i gospodarczym, konfiskata majątków klasztornych i t. d. To też na miejscu rozległych dóbr duchownych, należących do klasztorów w Oliwie, Żukowie, Żarnowcu, Kartuzach oraz do biskupstwa — w końcu XVIII wieku mamy przeważnie własność

Ryc. 6.

Ryc. 6. Objaśnienie znaków:

- 1—2 — dzisiejsze powierzchnie leśne, które na początku XIX wieku były:
- 1 — lasami,
- 2 — powierzchniami bezleśnymi,
- 3 — dzisiejsze pola orne, które na początku XIX wieku były powierzchniami zalesionymi,
- 4—5 — dzisiejsze łąki, które na początku XIX wieku:
- 4 — istniały,
- 5 — nie istniały jako takie (częściowo pokryte zarostami i t. p.),
- 6 — dawniejsze łąki i pastwiska, dziś przeważnie pola orne.
- 7 — wrzosowiska i t. p.,
- 8 — dzisiejsze jeziora,
- 9 — dawniejsze jeziora, dziś nie istniejące,
- 10 — dzisiejsza granica polsko-niemiecka,
- 11 — granice powiatowe (1933),
- 12 — odchylenia dawnej, przedrozbiorowej granicy polsko - pruskiej z r. 1772 od dzisiejszej granicy polsko-niemieckiej.

Fig. 6. Zeichenerklärung:

- 1—2 — heutige Waldflächen, die am Anfang des XIX. Jahrhunderts:
- 1 — auch mit Wald bedeckt waren,
- 2 — waren waldlos,
- 3 — heutige Ackerländer, die um 1800 mit Wald bedeckt waren,
- 4—5 — heutige Wiesen, die am Anfang des XIX. Jahrhunderts:
- 4 — existierten,
- 5 — als solche nicht existierten (teilweise mit Gebüsch bewachsen, u. s. w.),
- 6 — ehemalige Wiesen und Hütungen — heute meistens Äcker,
- 7 — Heide, Bruch u. s. w.
- 8 — heutige Seen,
- 9 — ehemalige Seen, jetzt trocken,
- 10 — heutige polnisch-deutsche Grenze,
- 11 — Kreisgrenzen (1933),
- 12 — Abweichungen d. alten polnisch-preussischen Grenze (1772) von der heutigen politischen Grenze.

państwową. Również wiele było obszarów, położonych wśród puszczy, które uległy kolonizacji po połowie XVI wieku.

Niemniej ciekawym jest śledzenie rozwoju powierzchni pól uprawnych i innych użytków na Kaszubach. Punktem wyjścia musi tu być również stan, przedstawiony na dostępnych nam mapach (VII, VIII, X, XI) z XX wieku. Stan ten rozpatrywać można jako współczesne nam ogniwo ciągłej ewolucji krajobrazu kulturalnego. Ewolucja ta, trwająca nieustannie, w ciągu ostatniego stulecia dokonała jednak tylko niewielkich zmian na obszarze Kaszub. Powierzchnie leśne i wogóle zadrzewione z początków XIX wieku nie tak wiele różniły się od lasów dzisiejszych. Nieznaczące odchylenia w obu kierunkach (czyli zmiana lasu na pole i odwrotnie) dotyczą stosunkowo niewielkich terenów. Z łąkami natomiast sprawa przedstawia się nieco odmiennie. Znaczne bowiem powierzchnie obszarów podmokłych porośnięte były koło roku 1800 zaroślami, obecnie zaś stanowią dobre łąki kośne. Jako przykład można przytoczyć Mostowe Błota nad dolną Redą, łąki pod Puckiem i na południe od jez. Wdzydze. Również znikł szereg wysokich pastwisk. Wyborne ziemie (dziś pola orne) środkowej części kępy Swarzewskiej służyły w końcu XVIII wieku za pastwiska.

Ciekawym jest również, że na mapie *Schröttera-Engelhardta* znajdujemy w wielu miejscach jeziora tam, gdzie dziś rozciągają się już tylko powierzchnie podmokłe i łąkowe.

Pouczającym jest porównanie danych dzisiejszych i z przełomu wieku XVIII i XIX z obrazem, który przedstawia mapa *Schlütera* (42). Zaznaczone tu zostały puszcze leśne oraz obszary osadnicze z początków XIV stulecia na obszarze Prus Wschodnich oraz części Kaszub. Na mapie tej autor zaznaczył minimalne rozmieszczenie pól uprawnych przed kolonizacją XIV w. Praca spotkała się z głosami krytyki nawet ze strony badaczy niemieckich (29, 30). Rozpatrując mapę, jako ogólny obraz orientujący w rozmieszczeniu pra-lasu i obszarów oddawna osiedlonych z tem, że te ostatnie podano w wymiarze zbyt szczupłym, posługiwać się możemy tem opracowaniem.

Z porównania mapy *Schlütera* (42) z naszym opracowaniem wynikałoby, że główne zmiany w krajobrazie kulturalnym dokonały się między początkiem XIV a początkiem XIX w. W ciągu tego pięćsetlecia powstały wsie Kosznajderji pod Chojnicami, zasilono znacznie elementem ludzkim Kociewie (pod Starogardem) oraz przesiano licznymi polanami potężne puszcze środkowych i południowych Kaszub i najtrudniejsze do uprawy silnie pagórkowate i kamieniste tereny pojezierza.

Największe stosunkowo zmiany zaszły w gęstości zaludnienia. Ilość osiedli wzrosła w ciągu ostatniego stulecia minimalnie. Nowe osiedla, które nie figurują na mapie *Schröttera-Engelhardta* istnieją zaś obecnie, stanowią zaledwie drobną część ogółu osiedli. Podobnie małym jest udział wsi, które w ciągu tego czasu przestały istnieć. Natomiast dokonały się daleko idące zmiany w wielkości już istniejących osiedli. Ludność więk-

szości wsi wzrosła bardzo znacznie, niekiedy nawet kilkakrotnie. Zmiany w zaludnieniu dotyczyły w niejednakowym stopniu poszczególnych części Kaszub.

Pewnym przeobrażeniem uległy również miasta. Poważnym wzrostem zaznaczyło się Wejherowo, natomiast Skarszewy, które na początku XIX wieku odgrywały poważną rolę — dziś stały się skromną miejsciną o lokalnym tylko znaczeniu. Hel przestał być miastem, powstały natomiast nowe ośrodki, które w sensie geograficznym są osiedlami typowo miejskimi, jak Kartuzy i Czersk, ostatnio zaś pojawiło się największe miasto Kaszub — Gdynia.

* * *

Materiały do niniejszego opracowania zebrałem w lecie roku 1929 w oddziale kartograficznym Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie. Niech mi wolno będzie złożyć na tem miejscu serdeczne podziękowanie tej instytucji za udostępnienie mi rękopisów map oraz zezwolenie na ich sfotografowanie.

Podróż naukową i studia uzupełniające zagranicą w r. 1929 odbywałem jako stypendysta Funduszu Kultury Narodowej. Wielką wdzięczność winienem Dyrektorowi Funduszu, Panu Stanisławowi Michalskiemu za okazane zrozumienie mych zamierzeń i umożliwienie mi wyjazdu zagranicę celem przeprowadzenia badań.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KASCHUBEI AM ANFANG DES XIX. JAHRHUNDERTS IM LICHTE DER KARTE VON SCHRÖTTER - ENGELHARDT A. D. J. 1796 — 1802

von Dr Bogdan Zaborski.

Die zweite Hälfte des XIX. Jahrhunderts ist als Wendepunkt in der Geschichte der Kartographie zu betrachten. Man hat dahin dieser Zeit grosse Flächen Europas mit Hilfe der neuzeitlichen Methoden kartiert. Zahlreiche Serien genauer topographischer Karten wurden hergestellt und manchmal auch veröffentlicht.

Die erste gute, wirklich grundlegende Aufnahme Pommerellens wurde erst in den Jahren 1796—1802 durch den bekannten preussischen Topographen *Engelhardt* mit Unterstützung des preussischen Ministers *von Schrötter* durchgeführt. Mit den astronomischen Vorbereitungen und den trigonometrischen Messungen wurde der Artillerie-Hauptmann *v. Textor* beauftragt. Die topographische und später kartographische Ausführung nahm *Engelhardt* selbst vor. Doch hatte er die bekannten Topographen *Eytelwein* und *Gilly* zur Hilfe.

Bei den Feldarbeiten waren 20 Topographen-Konduktoren tätig. Laut einer Instruktion *Gilly's* war die Arbeit gut organisiert. Ausser der Herstellung der Karte wurde auch eine Beschreibung des Landes vorgenommen.

Zuerst hat man Ostpreussen, dann die Kaschubei und zuletzt den Netzedistrikt aufgenommen.

Von früheren, schon vorhandenen Karten hat man nur einzelne Arbeiten *Gilly's* (namentlich das Gebiet der Weichselmündung betreffend) berücksichtigt, im übrigen war die Aufnahme vollständig neu.

Die Karte wurde im Masstabe 1:50 000 in zwei Exemplaren handschriftlich hergestellt, dann im Masstabe 1:150 000 als Kupferstich veröffentlicht. Freilich

verlor damit der Inhalt der Karte an Reichhaltigkeit und wurde im Vergleiche mit dem handschriftlichen Originale etwas generalisiert.

Die Originalbögen (45 × 61 cm), 144 an der Zahl, sind wirkliche Meisterstücke. Die Terrainformen sind durch Schraffierung gekennzeichnet, wobei Wälder, Wiesen, Gewässer u. s. w. jeweils ein anderes Flächenkolorit erhielten. Innerhalb der Waldflächen sind ausserdem die verschiedenen Baumarten dargestellt.

Die Pläne der Siedlungen sind sehr sorgfältig und sauber gezeichnet. Jedes Haus mit Garten, jede Dorfstrasse ist gut erkennbar. Die damalige Zugehörigkeit der Dörfer (Königlich, Adlig, Kölmisch, Kämmerlich, Geistlich) ist durch verschiedene Farben gekennzeichnet.

Bei jeder Siedlung hat man die Anzahl der Feuerstellen angegeben. Die Namen der Siedlungen sind jedoch nicht überall regelmässig geschrieben.

Das Strassennetz ist dicht, der Verlauf der Strassen jedoch stark generalisiert. Die politischen und administrativen Grenzen sind mit grosser Präzision eingetragen und deutlich gekennzeichnet. Man hat selbst Enklaven, auch kleine Exklaven und strittige Gebiete sorgfältig festgestellt und eingetragen. Auf Grund der Karte von *Schrötter-Engelhardt* kann man die ehemalige polnische Grenze vom 1772 rekonstruieren. Diese Grenze wurde nach der ersten Teilung Polens die westliche Grenze der neuen „Provinz Preussen“. Auf der Originalkarte ist auch der genaue Verlauf der komplizierten Grenze des Danziger Territoriums gut sichtbar.

An Hand der Originalaufnahmen von *Schrötter-Engelhardt* im Masstabe von 1 : 50 000 habe ich eine Reihe von Karten bearbeitet. Die Fig. 4. stellt die Verteilung der Siedlungen in der Kaschubei zu Beginn des XIX. Jahrhunderts dar. Verschiedene Dorfformen sind mit allerlei Symbolen gekennzeichnet, deren Grösse der Zahl der Feuerstellen im Dorfe entspricht.

Längs der Linie der steilen Gehänge bei Danzig finden wir eine besondere Gruppierung von Werkstätten und Fabriken. Es handelt sich um fast durchweg mit Wasserkraft betriebene „Mühlen“: Pulvermühlen, Papiermühlen und andere. Bei den damaligen technischen Möglichkeiten ist das Vorhandensein von Flüssen und Bächen, deren Wasserkraft diese „Mühlen“ treiben konnte, als ein besonders glücklicher Umstand zu betrachten. Eben dies und dazu die Nähe der Grossstadt waren Gründe für die Gruppierung dieser Fabriken, die heute meistens nicht mehr existieren.

Charakteristisch sind manche Siedlungsgrenzen. Die am stärksten ausgeprägte ist diejenige zwischen der Koschneiderei und der Tucheler Heide. Westlich von ihr finden wir grosse zusammenhängende Langdörfer, jenseits aber meistens Weiler. Es handelt sich bekanntlich nicht nur um eine Siedlungs-, sondern auch eine landschaftliche Grenze. Die Rücken der eigentlichen Seenplatte sind zwischen Karthaus und Berent mit Weilern und Einzelhöfen bedeckt. Auf den Kämpen am Meeresufer finden sich zahlreiche Langdörfer.

Die Darstellung (Fig. 5) zeigt uns die Verteilung der Dörfer entsprechend ihrer Zugehörigkeit. Die meisten Dörfer sind königlich (staatlich) oder adlig (auch kleinadlig). Nur kleine Gebiete in der Nähe der Städte waren städtisch (kämmerlich). Andere, durch freie Bauern bewohnte Dörfer, nannte man „kölmische“, d. h. auf „Kulmischem Rechte“.

Geistliche Dörfer waren zu Beginn des XIX. Jahrh. schon eine Seltenheit. Das Bild ist ein wesentlich anderes als im XVI. Jahrh. (*Górski*), (15).

Die dritte Karte schliesslich stellt die Evolution der Siedlungs- und auch Waldfläche in der Kaschubei zwischen 1800 und 1900 dar. Die bekannten historischen Tendenzen der Vergrösserung der Ackerfläche auf Kosten der Wälder kommen auch hier deutlich zum Ausdruck. Auch ausgedehnte Mohorbrüche, die um 1800 noch mit Gebüsch bewachsen waren, sind heute in gute Wiesen verwandelt. Manche Seen sind stark verkleinert oder auch gänzlich verschwunden (Fig. 6).

Interessant ist auch der Vergleich dieser Karte mit derjenigen, die dem *Schlüter'schen* Werke beigegeben ist. (42).

Die Quellmaterialien zur Bearbeitung aller dieser Karten habe ich im Sommer 1929 gesammelt. Ich möchte hier dem Personale der Preussischen Staatsbibliothek in Berlin meinen herzlichsten Dank für die Ermöglichung meiner Arbeit aussprechen.

Dem Herrn Direktor des Fonds für Nationalkultur beim Ministerpräsidium *St. Michalski* in Warszawa bin ich für die Unterstützung meiner Arbeit sehr verpflichtet.

LITERATURA — BIBLIOGRAPHIE.

1. *Bär Max* — Westpreussen unter Friedrich dem Grossen. Publikationen aus den k. Preussischen Staatsarchiven, t. 83 — 84. T. I: Darstellungen, stron 624. T. II: Quellen, stron 778. Leipzig 1909.
2. *Bär Max* — Der Adel und der adlige Grundbesitz in Polnisch-Preussen zur Zeit der preussischen Besitzergreifung. Nach Auszügen aus den Vassallenlisten und Grundbüchern, stron 274. Leipzig 1911.
3. *Baranowski I. T.* — Prusy Królewskie. Źródła dziejowe, tom XXIII. Polska w XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XII. Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Warszawa 1911.
4. *Buczek K.* — Die Reform der polnischen Kartographie zur Zeit d. Königs Stanislaus August. La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques à Varsovie. T. II. 1933.
5. *Buczek K.* — Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski. Z. III. Str. 115—322. Kraków 1935.
6. *Catalogus Mapparum Geographicarum ad Historiam Pertinentium.* (Katalog map wystawy kartografii historycznej, zorganizowanej z okazji VII Międzynarodowego Kongresu Historyków). Warszawa 1933, stron 296, specj. str.: 54—68, 124—132, 169—186, 203—208.
7. *Codex Diplomaticus Prussicus.* Urkundensammlung z. älteren Geschichte Preussens. Bd. 1—6. Königsberg 1836—1861.
8. *Curschmann F.* — Historisch-Geographische Probleme und die neuen deutschen historischen Atlanten. I-er Congrès International de Géographie Historique. Tome II. Mémoires. Bruxelles 1931. Str. 33—61.
9. *Geisler W.* — Die ländlichen Siedlungsformen des deutschen Weichsellandes. *Altpreuensische Forschungen.* 3. Jahrg. 1926. Str. 45—58.
10. *Geisler W.* — Probleme der ländlichen Siedlungsformen im unterem Weichsellande. Vom deutschen Osten. Max Friederichsen zum 60. Geburtstag, hrsg. v. H. Knothe. Veröffentl. d. Schles. Ges. f. Erdkunde E. V. u. d. Geogr. Inst. d. Univ. Breslau. 21. Heft. Breslau 1934. Str. 161—178.
11. *Gemeinden und Gutsbezirke d. Provinz Preussen u. i. Bevölkerung.* N. d. Urmaterialien d. Allg. Volkszählung v. 1. XII. 1871. Kgl. Statist. Bureau. Berlin 1874.
12. *Gemeindelexicon f. d. Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln.* Auf Grund d. Ergebnisse d. Volkszählung v. 1. XII. 1910. Kgl. Preuss. Statist. Landesamt. Berlin 1912.
13. *Gemeindelexicon über den Viehstand u. d. Obstbaum f. d. Preuss. Staat.* Auf Grund d. Ergebnisse d. Vieh- u. Obstbaumzählung v. 1. XII. 1913. Viehzählung v. 2. XII. 1912, bearb. v. kgl. Preuss. Statist. Landesamt. Heft. 2. Prov. Westpreussen. Berlin 1915.
14. *Goldbeck J. F.* — Vollständige Topographie des Königreichs Preussen. I. Theil, welcher die Topographie von Ost-Preussen enthält. Königsberg u. Leipzig (1788). 2. Theil, welcher die Topographie von Westpreussen enthält. Marienwerder 1789. Specj.: t. I, str. 1—66.
15. *Górski K.* — Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej. Prace Kom. Hist. Tow. Przyjaciół Nauk. T. VII. Poznań 1932 (z mapą).
16. *Górski K.* — Zarys dziejów osadnictwa na Pomorzu. Wyd. Instytutu Bałt. III Naukowy Zjazd Pomorzoznawczy. Poznań 1933.
17. *Hanke M.* — Geschichte der amtlichen Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friederizianischen Zeit. Bearb. v. prof. H. Degner. Geogr. Abh. III. Reihe. H. 7, str. 403. Stuttgart, 1935.
18. *Hartnack W.* — Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der Kartographie Pommerns m. besond. Berücksichtigung unveröffentl. handschriftl. Karten. Greifswald 1926, str. 24.
19. *Hładyłowicz K. J.* — Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku. Z 3 mapami. Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod red. prof. Fr. Bujaka. Lwów 1932.

20. *Kielczewska M.* — Osadnictwo wiejskie Pomorza. Badania Geograficzne, zeszyt XIV. Poznań 1934.
21. *König C.* — Alphabetisches Verzeichniss sämtlicher Ortschaften u. einzeln liegender benannter Grundstücke des Reg.-Bezirks Marienwerder. Magdeburg 1835.
22. *König C.* — Alphabetisches Verzeichniss sämtlicher Ortschaften u. einzeln liegender benannter Grundstücke des Reg.-Bezirks Danzig. Magdeburg 1835.
23. *Kujot Ks. St.* — Dzieje Prus Królewskich. Roczn. Tow. Nauk. Toruń 1913—18.
24. *Leonhardi F. G.* — Erdbeschreibung d. Preuss. Monarchie. Halle 1791. Str. 904. Kaszuby str. 830—859.
25. *Lips* — Zur Entstehung der Schmettauschen Karte des Preussischen Staates. Mitteilungen d. Reichsamts f. Landesaufnahme. Berlin, VI., 1930—31.
26. *Lorentz F.* — Die Bevölkerung der Kaschubei. Zeitschr. d. Westpr. Gesch.-Vereins. LXVI.
27. *Lorentz F.* — Geschichte der Kaschuben. Berlin 1926.
28. *Lorentz F., Fischer A., Lehr-Splawiński T.* — Kaszubi. Kultura ludowa i język. Wyd. Instytutu Bałtyckiego. Toruń 1934. Stron 306.
29. *Mortensen H.* — Schlüters Karte der Waldverbreitung in Ostpreussen vor der Ordenszeit. Sitzungsberichte der Altertumsges. Prussia f. d. Vereinsjahre 1909—22. Heft 24. hrsg. v. M. Ebert, Königsberg i. Pr. 1923. str. 92—104 i 173—192.
30. *Mortensen H.* — Siedlungsgeographie des Samlandes. Forschungen zu deutschen Landes- und Volkskunde. XXII. 4. Stuttgart 1923 (z mapami).
31. *Olszewicz B.* — Polska kartografia wojskowa. Warszawa 1921.
32. *Olszewicz B.* — Kartografia Polska XVIII w. Polski Przegląd Kartograficzny. Lwów 1933, zesz. 38—39.
33. *Penck A.* — Die Kartographie Preussens unter Friedrich dem Grossen. Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Festvortrag 26. I. 33. Berlin 1933. Str. 18.
34. *Perlbach M.* — Pommerellisches Urkundenbuch. Hrsg. v. Westpreussischen Geschichtsverein. Gdańsk 1881.
35. *Philippi u. Seraphim* — Preussisches Urkundenbuch. 1882—1909.
36. *Plehn H.* — Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- u. Westpreussen. Zeitschr. f. Preuss. u. Brandenb. Geschichte. XVII. XVIII.
37. *Preuss* — Gedrängte Übersicht d. Landes- u. Volkskunde v. Preussen. Königsberg 1835.
38. *Quellen und Darstellungen z. Geschichte Westpreussens.* Hrsg. v. Westpreuss. Geschicht-Vereins. T. 1—12. Gdańsk 1900—1926.
39. *Ramult S.* — Statystyka ludności kaszubskiej. Pol. Akademia Umiejętności. Kraków 1899. z mapą 1: 472 000.
40. *Sawicki L.* — Pułkownika Antoniego Barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce. Prace Instytutu Geograficznego Uniw. Jagiell. Zesz. 10, str. 112. XVI tabl. Kraków 1928.
41. *Schnackenburg E.* — Zur Geschichte des Landesvermessung u. d. Kartenwesens in friederizianischer Zeit. Märkische Forschungen. XX, 1887.
42. *Schlüter O.* — Wald-, Sumpf- und Siedlungsland in Altpreussen vor der Ordenszeit. Halle 1921, z mapą 1: 500 000.
43. *Schultz F.* — Geschichte der Kreise Neustadt u. Putzig. Gdańsk 1907.
44. *Schultze Berchtold* — Der Urheber der Schmettauschen Karte von Preussen. Mitteilungen d. Reichsamts f. Landesaufnahme. IX, 1933—34, zesz. 4, str. 273—285.
45. *Scriptores Rerum Prussicarum.* T. V. Leipzig 1861—1874.
46. *Selasinski* — Über Land- u. Seekarten, Grundrisse u. Städtedarstellungen, welche Ost- u. Westpreussen betreffen. Neue Preussischen Provinzial-Blätter, VI. 1848, str. 387 i nast.

47. *Semkowicz Wł., Buczek K.* — Mapa Województwa Krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego 1788 — 1792. Skala 1:200 000. Atlas Historyczny Polski w opracowaniu Komisji Atlasu Historycznego Polski — Polskiej Akademji Umiejętności. Serja A: Mapy szczegółowe. Kraków 1929.
48. Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. T. XI. Województwo Pomorskie. Gł. Urząd Statystyczny. Warszawa 1926.
49. Skorowidz Gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Cz. II. Województwa zachodnie. Gł. Urząd Statystyczny. Warszawa 1933.
50. *Sobieski W.* — Der Kampf um die Ostsee v. d. ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Schriften d. Baltischen Instituts. Serie Balticum. Zeszyt 5. Leipzig 1933.
51. *Stavenhagen W.* — Die geschichtliche Entwicklung des preussischen Militärkartenwesens. Geographische Zeitschrift. VI, 1900, str. 435, 504, 549.
52. *v. Textor J. C.* — Nachricht v. d. Ost- u. Westpreuss. Landes-Vermessugen. Allg. Geogr. Ephemeriden. II, 1798, str. 3 — 23, 109 — 117.
53. *v. Textor J. C.* — Über die Ost- u. Westpreussische Landesvermessung. Monatl. Correspondenz (Zach). I, 1800, str. 307 — 369.
54. *v. Textor J. C.* kgl. Preuss. Artill. Hauptmann — Beschreibung des Verfahrens bei der trigonometrisch-topographischen Vermessung von Ost- und West-Preussen, nebst Bemerkungen über die Vermessung ganzer Länder. Berlin 1810. stron 214 z mapą. Specj. str. 4—9 i 182—199.
55. *Toeppen M.* — Historisch-Komparative Geographie von Preussen nach den Quellen, namentlich d. archivalischen dargestellt. Gotha 1858.
56. Topographie des Preuss. Stargardschen Kreises nebst Auszüge aus d. Statist. Tabelle pro 1848. Stron 57. Starogard 1845.
57. *Voight Joh.* (hrsg.) — Codex Diplomaticus Prussicus. 6 t. Königsberg 1836—31.
58. Westpreussen v. 1772 bis 1827. Nachtrag zu den Statistischen Übersichten i. d. Ortsverzeichnissen d. Marienwerderschen u. Danziger Regbez. Stron 315. Marienwerder 1828.
59. *Zaborski B.* — O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademji Umiejętności Nr. 1. stron 121 z mapą. Kraków 1926—27.
60. *Zaborski B.* — O mapie Prus Królewskich i Książęcych Schröttera. Sprawozd. Polsk. Akad. Umiejętn. T. XXXVII, 1932, Nr. 10, str. 32.
61. *Zaborski B.* — Atlas powiatu morskiego i Gdyni. Kraków 1933. zesz. 1 i 2.
62. *Zaborski B.* — Osiedla wiejskie Pomorza. Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego, t. XXIII. Toruń 1935.
63. *Ziesemer W.* — Siedlungsgeschichte Ost- und Westpreussens. Hans. Gesch. Blätter. XXXIII, 1928.
64. *Zimmermann K.* — Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich. 2 t. Poznań 1915.

Serje map topograficznych z przełomu XVIII i XIX wieku.

- I. *Gilly-Engelhardt* — Karte v. d. Königl. Preuss. Provinzen: Pommerellen, n. d. Netzdistrict, aufgenommen u. zusammengetragen unt. Direction d. K. Preuss. Geh.-Rath D. Gilly durch d. K. Preuss. Landbaumeister Engelhardt 1791—5; 7 ark. i skorow. 1:180 000 (rękop. w „Preuss. Staatsbibliothek”).
- II. *Schmettau* — Tak zw. „Kabinettskarte” („Grosse Kartenwerk”) złożona z 297 arkuszy, oprac. w latach 1762 — 1787:
 - a) Netzdistrikt (opr. *Wiebeking*) ark. 131 — 179 w skali 1:25 000 i 1:50 000 1781 — 3.
 - b) Hinterpommern, ark. 1 — 121, 1:50 000 i inne — wszystkie rękopiśmienne.

- III. *Schrötter-Engelhardt*: Karte von den Provinzen Litthauen, Ost- und West-Preussen u. d. Netz-Distrikte. Berlin 1796 — 1802 (rękopis w podziale 1:50 000 w „Preuss. Staatsbibliothek” w Berlinie) Sekcje: 72 — 79, 82 — 86, 90 — 94, 99 — 103, 109 — 112.
- IV. *Schrötter-Engelhardt* — Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen u. West-Preussen nebst den Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung d. Ministers v. Schrötter i. d. J. 1796 — 1802, gest. v. Carl Jäck, 1:150 000, Berlin 1803 — 6.
- V. *Streit F. W. u. Weiland C. F.* — Topographisch - Militärische Charte von den Königreichen Preussen und Polen u. d. Grossherzogthum Posen in 85 Sectionen unternommen v. d. Geographischen Institut. Weimar 1815, skala około 1:182 000, sekcje: 5, 12, 19 — 21, 28 — 30.
- VI. *Westpreussen in 11 Charten 1790, 1:125 000* (rękopis w „Preuss. Staatsbibliothek”).

Serje współczesnych map topograficznych.

- VII. *Mapa Szczegółowa 1:25 000* — Arkusze 1 — 32, Rejon Pomorze. Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa.
- VIII. *Mapa Taktyczna 1:100 000* — Pasy 29 i 30, słup 27; P. 32-S. 27; P. 33-S. 26; P. 33-S. 27; P. 33-S. 28; P. 34-S. 26; P. 34-S. 27; Wojsk. Inst. Geogr., Warszawa.
- IX. *Mapa Operacyjna 1:300 000* — Arkusze: 33 Słupsk, 34 Gdańsk, 43 Bydgoszcz, 44 Toruń. Wojsk. Inst. Geogr. Warszawa.
- X. *Messtischblätter 1:25 000* — Arkusze: 135 — 138, 174 — 178, 220 — 225, 271 — 275, 325 — 330, 386 — 392, 456 — 463, 533 — 540, 613 — 624, 699 — 703, 707 — 710, 785 — 791, 793 — 796, 880 — 883, 887 — 890, 977 — 981, 984 — 986. Preussische Landesaufnahme. Berlin 1870—1910.
- XI. *Karte des Deutschen Reichs 1:100 000* — Arkusze: 26, 27, 46, 47, 68 — 71, 96 — 100, 127 — 131, 160 — 164. Preussische Landesaufnahme. Berlin.

Serje map katastralnych.

- XII. Plany katastralne poszczególnych sołectw, obszarów dworskich i innych „obrubów katastralnych” w podziale 1:5 000 i in., w rękopisie w Izbie Skarbowej w Toruniu i w poszczególnych powiatowych urzędach katastralnych.
- XIII. Plany katastralne i „separacyjne” z pierwszej połowy XIX stulecia w podziale 1:5 000 w Wielkopolskim Oddziale Archiwum Min. W. R. i O. P. w Bydgoszczy.